

To do this, we offer the following classification.

The first group of materials – the most numerous and contains information on 1) events related to the communist movement of the 60's and 70's of the nineteenth century; 2) information on illegal activities and publications distributed among the Ukrainophilical intellectuals; 3) the actual persons – members of the Community, etc. According to this division, we note that we assigned two scientific works to the first subgroup, from F. Savchenko and O. Nazarevsky; to the second – L. Milovidov and V. Chernomorets (Drozdovsky); the third – researches and materials related to individual communities. These are the works of N. Buchbinder, M. Kistyakovsky, B. Shevelev, A. Doroshevich, M. Hnip, S. Scrob.

The final list of the works of the first group of materials is the study of V. Kravchenko, which contains some fragmentary information regarding the Ukrainophilical movement.

The second group of sources is represented by correspondence: M. Kostomarov, M. Kulish, M. Maksymovych and K. Mikhalchuk.

The third definite group of materials – memoirs and documents – is the final in this review.

It should be emphasized that materials of the editorial portfolios that have not been preserved can be found either in the archival storage or in the printed version. Their list was given by researchers S. Pankova and G. Shevchuk, which includes four positions. All of them are known for «Plate VII of the book. «Over a Hundred Years.» At least two of them are directly related to the communist movement. It is possible that these materials will still be discovered by researchers.

The analysis of these materials in the editorial portfolio of the 7th book of the magazine «Over A Hundred Years» proves that the collection of this magazine is the largest in terms of the number and content of available materials. Despite the long process of creating, scientific resources have not lost their relevance, on the contrary, they have a significant potential in revealing the plots of the history of Ukrainian communities in the second half of the nineteenth century.

This publication is final in the cycle of author's inquiries devoted to the review and analysis of materials of the magazine «Over A Hundred Years» (books 1–7). The historiographic sources and documents found in them are a valuable bibliographic and source-study segment in the general array of research studies aimed at studying the processes of Ukrainian national revival and state-building that took place in the «long nineteenth century».

Keywords: Civil movement, a magazine «Over A Hundred Years», editorial portfolio, scientific researches, letters, memories, documents.

До редакції надійшла 18.10.2018.

УДК 930:94(477)–055.2 «1914/1918»
<https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.13>

© Марія Гук
(Київ)

<https://orcid.org/0000–0002–5321–0373>

ЖІНКИ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ У СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Відображено напрямки дисертаційних досліджень, які повністю або в контексті розкривають життя й участь жінок України у Першій світовій війні. Методологічну основу публікації склали загальнонаукові та спеціально-історичні методи логічного та історіографічного аналізу.

З'ясовано, що окремих вітчизняних дисертаційних досліджень з гендерної проблематики у Першу світову війну майже немає. Даний напрямок тільки розвивається. Встановлено, що сторінки жіночої історії розглядаються в контексті благодійності та питань повсякдення міст у роки війни. Доведено, на сторінках низки дисертацій яскраво видно, що жінки не були пасивними у роки війни, а навпаки перебрали на себе «чоловічі» функції. Деякі, навіть, брали участь у військових діях. Хоча більшість відзначилася у сфері доброчинності, милосердя, благодійності. Перша світова війна трансформувала суспільство і погляд на статус жінки. Зміни торкнулися жіноцтва як в Російській, так і Австро-Угорській імперії.

Ключові слова: Перша світова війна, жіноче повсякдення, благодійність.

Актуальність історіографічного дослідження проблеми участі та становища жінок України у роки Першої світової війни зумовлена передусім тим, що фундаментальні роботи з комплексного вивчення жіночої історії зазначеного періоду відсутні. Дослідження даної проблематики тільки набирає обертів. Тема вивчена фрагментарно. У нашій статті ми звернули увагу саме на дисертаційні дослідження, оскільки, часто розвідки, які проводять здобувачі наукового ступеня, є досить ґрунтовними, але рідко бачать світ у вигляді монографій і доступні широкому загалу.

Загалом, історіографію жіночої історії в роки Великої війни можна поділити на такі напрямки: повсякдення й благодійність. Саме в цих темах, навіть, якщо дослідження не стосується безпосередньо жінок, дослідники звертають увагу на життя і діяльність «прекрасної половини».

Важливою роботою, яка присвячена повністю жінкам і жіночому повсякденню у Першій світовій війні, є захищена у 2018 р. дисертація Мар'яни Байдак. Дослідниця використала потужний пласт джерел: листи, щоденники учасниць бойових дій, громадських діячок, пересічних жінок (міщанок і селянок); дослідила тогочасну періодику, залучила в роботу фотодокументи і твори мистецтва, фольклор. Перший розділ традиційно розкриває питання історіографії і джерельної бази дослідження. Другий розділ дисертації присвячений жіночим повсякденним практикам. Кожна авторська думка підкріплена фактичним матеріалом. За статистичними даними, які вибрала дослідниця, видно, що жінки складали більшу частину тогочасного населення – 56, 6%. Не дивлячись на втрати серед населення, жінки й після війни становили переважну більшість: 1915 р. – 821100 осіб, 1917 р. – 560833 осіб. Головна складність у підрахунках, за словами дослідниці, полягає у визначенні відсотка українок, полячок, єврейок. У переписах національність не вказувалася [1, с. 52]. Авторка свідомо поділяє жіноче населення на інтелігенток і селянок, оскільки їхній уклад життя суттєво відрізнявся. Одразу потрібно зазначити, що спільним у всіх жінок була боротьба за виживання, щоденна праця, щоб нагодувати своїх дітей, збереження честі і гідності під час відсутності чоловіків вдома. Для селянок, як відмітила вчена, заняття і спосіб життя залишалися традиційними. Вони займалися господарством і під час відсутності чоловіків самі засаджували город і тримали господарство, займалися торгівлею в місті [1, с. 73]. Заможні родини мали «своїх» сільських

жінок, які приносили їм продукти, а в заміні отримували протекцію і юридичний захист. Тому питання голоду їх турбувало рідше. Щоб прогодувати сім'ю, жінки-інтелігентки влаштувалися вчительками, давали приватні уроки, іноді навіть допомагали своїм чоловікам за кордоном. У роки війни жінка стає головою сім'ї, роль чоловіка стає формальною, хоча деякі намагалися керувати жінками через листи. Слід відмітити, що дослідниця подала коротку інформацію про жінок-росіянок, які прибули на територію Східної Галичини після вступу російських військ. Новоприбулі не втручалися у життя місцевих жителів, не нав'язували свої правила і цінності життя, лише створювали образ активної жінки [1, с. 81].

Дослідниця відмічає, що становище жінок на пряму залежало від території проживання: прифронтна зона чи зона окупації. Мародерство, проституція, насильство – звичні явища для тих територій, через які проходила як російська, так і австрійська армії. Не обходить увагою науковець громадську діяльність жінок, яку поділяє на матеріальну, психологічну, медичну допомогу воїнам; підтримку вдів і дітей; підтримку нужденних. На думку дослідниці, на організацію благодійної допомоги серед українок вплинула конкуренція з польськими жіночими товариствами, яких було більше і які діяли активніше. До 1916 р. українські інтелігентки діяли індивідуально, неорганізовано. Українки в Америці, українська інтелігенція дорікали галичанкам за пасивність [1, с. 89]. З середини війни формуються такі організації, як «Жіноча громада», «Союз українок», діють відділення Червоного Хреста, «Комітет помочі вдовам, сиротам, жертвам війни». Жінки влаштували курси, давали уроки, організували благодійні вечори, збирали кошти на різні потреби, відвідували поранених. Члени товариства «Українська самаритянська поміч» відкрили військовий шпиталь, в якому лікували військових, незважаючи на національність, а от працювали там лише українки [1, с. 83]. Дослідниця звернула увагу, що товариства постійно зіштовхувалися з проблемами, як кадровими, так і фінансовими. Не було чітко визначено розклади роботи організацій, траплялись випадки зловживання коштами [1, с. 86]. Особливою була жіноча організація «Жіночий комітет» у Гмюнді (колонії для переселенців, де чисельність жінок і дітей була найбільша). Жінки успішно підтримували національно-духовний, культурно-психологічний стан серед жінок, які опинилися в таборі. За браком дже-

рел, дослідниця подала лише короткі відомості про їх діяльність. Наприклад, 300 жінок були задіяні в гуртку для вишивання [1, с. 87].

У другому розділі М. Байдак окремим підрозділом розкрила історії жінок, які безпосередньо брали участь у бойових діях. І одразу наголосила на обмеженості джерел і описовому характері існуючих праць про жінок-стрільців. За словами дослідниці, встановлено 37 імен жінок, які були в лавах УСС. Серед них О. Степанів, С. Галечко, Г. Дмитерко, І. Кузь і О. Підвисоцька та ін. Спираючись на спогади Олени Степанів, авторка висловила думку, що на бажання українок взяти участь у бойових діях вплинув приклад сусідок-полячок [1, с. 92]. Серед причин також виділено такі: особисті (Софія Галечко пішла на фронт через втрату нареченого А. Куровця), громадські (Олена Степанів – через нудьгу і становище жінки в суспільстві), патріотичні (А. Куниська з Турки писала в листі до доньки, що не може стояти осторонь, коли на Батьківщину нападає ворог) [1, с. 94]. Одне з питань, яке виокремила дослідниця, як жінки потрапляли на фронт, а також умови їх життя. Важко було спочатку потрапити, а потім виживати у військових «чоловічих» умовах. Одні жінки, як Олена Степанів, декілька разів були арештовані за спроби проникнути на фронт, але переодягалися у чоловічу форму і їхали туди. Інші, більш дієвим способом, записувались у санітарні загоны або ставали дружинами УСС і отримували протекцію. Проаналізувавши спогади, з'ясовано, що жінки-воїни несли без обмежень службу, копали окопи, заступали на чергування, несли важкі наплічники і зброю, спали й мерзли іноді просто на землі, проходили сотні кілометрів разом із загонами і ні в чому не поступалися чоловікам. Не обійшла увагою авторка те, як сприймали жінок-воєнків у суспільстві: під час війни їх героїзували, як приклад для наслідування, вони були уособленням патріотизму для української армії. Але після війни ставлення до них змінилося, як у чоловіків, так і жінок. Їх критикували за спробу перебрати на себе функції чоловіка, захисника, воїна. Звинувачували у тому, що вони забули роль жінки, місце якої не на фронті, а в тилу.

Сьогодні популярним напрямком є дослідження ментальності населення. У III розділі «Образи війни» М. Байдак дослідила, як змінилися погляди жіноцтва на такі поняття, як «життя», «смерть», «війна», «ворог», «дім». Змінилося ставлення до цінності життя. У рази зменшилася кількість самогубств. Українські

жінки в роздумах, листах, статтях писали більше про буденні проблеми, ніж про філософію війни [1, с. 112]. Головною темою була не війна, не релігійність, а голод. Водночас, як зазначає авторка, попри обстріли, голод, хвороби, солдатську агресію, у джерелах відчувається певний оптимізм, що життя повернеться на «круги свої». Значне місце в жіночій психології відграють спогади, саме вони давали жити надії. Спогади посилювали родинні відчуття. Жінки важко залишали домівки, бо вони пов'язували їх із сім'єю, щасливим спокійним минулим. На думку авторки, «дім» у листах був не просто будинком, а опорою, простором-захистом від небезпеки, територією кожної людини. З матеріальних питань акцент у листах змінився на увагу до самопочуття, настрої мешканців «дому». У зв'язку з поняттям «дому», дослідниця окреслила ставлення жінок до російських офіцерів, які займали кімнати на окупованих територіях. З одного боку, перебування в домі супроводжувалося побутовим дискомфортом, страхом вигнання, а з іншого – жінки мали можливість познайомитись із культурою росіян. Наприклад, Іванна Блажкевич, громадська діячка, писала, що очікувала побачити дружин російських офіцерів «мало що культурнішими від ескімосок» [1, с. 131].

М. Байдак виділила таке явище, як «Бум листів». Листування стало необхідним не тільки для інтелігенції, а й для неосвіченої частини населення. У зв'язку з цим, збільшився попит на вчителів письма [1, с. 137]. Люди відшукували можливість розповісти про себе рідним, а для дослідників листи – це історія війни очима людини. Головними темами були війна, справи вдома, посилилася емоційність у листуванні. Жінки в листах ділилися своїми страхами, водночас лист від чоловіка, на їхню думку, був символом надії та опори. Для прикладу, дослідниця проаналізувала листування: Ольги Бассараб із чоловіком Дмитром Бассарабом – емоційно забарвлене, але не достатньо інформативне; приклад громадської роботи, трансформації від залежного до незалежного статусу, самостійне виживання жінки – листи Іванни Блажкевич до чоловіка; і листи Осипа Маковей до Ольги Маковей, які відобразили класичні сімейні стосунки в умовах війни, коли чоловік з фронту керує домашніми справами, своєю дружиною і дітьми [1, с. 144–167].

Останній розділ дисертації дослідниця присвячує аналізу жіночої тематики у художніх, мистецьких творах, а також у народній творчості. Митці мали на меті візуалізувати геро-

їчну історію українських стрільців, у межі якої жіноче повсякдення майже не потрапляло. Дослідниця окремо розглянула і порівняла літературу, що створювалася жінками й чоловіками. Серед жінок на той час писали О. Кобилянська, К. Гриневич, Н. Кобринська. У їх літературних творах показано «перетворення жінок», поєднання старих ролей з новими випробуваннями й емоціями. Катря Гриневич, яка певний час проживала в таборах для переселенців, видала у 1926 р. збірку оповідань про таборове повсякдення. У чоловічих творах (Т. Бордуляк, С. Шухевич, І. Садовий, В. Стефаник та ін.) життя жінок було пов'язане з охороною дому, захистом сім'ї, піклуванням про дітей. Як зазначила дослідниця, особливу увагу письменники звертали на сімейні відносини, давали оцінку подружнім зрадам і позашлюбним дітям. Центральними героїнями стали Олена Степанів і Софія Галечко.

З позиції історичної перспективи дослідниця звернула увагу і на народну творчість і визначила, що в піснях дівчата фігурують у темах розставання дівчини з хлопцем, прощання матері з сином, вірності та зради, в яких провина покладалася саме на жінку. Образ дружини рідко зустрічається. Дослідниця пов'язує це з тим, що пісні мали піднімати бойовий дух, а не викликати жалість до залишених дружин [1, с. 200]. Зустрічається тема вагітності, народження дитини від стрільця, але ставлення суспільства до даної ситуації не прослідковується. Взагалі, ця тема не розкрита у дослідженнях і потребує детального опрацювання, виділила автор.

Ґрунтовно описав життя жінок Євген Джумига у дисертації «Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.)». Автор проаналізував широкий пласт джерел: від законодавчих актів Ради міністрів до тогочасної періодики і зробив висновок, що «поки чоловіки зі зброєю захищали Батьківщину, жінки віддавали свій обов'язок на «внутрішньому фронті» [2, с. 45]. Свою думку автор підкріплює даними про жіночу зайнятість у роки війни і зміною характеру їх діяльності. Зокрема жіноча праця з 1915 р. закріплювалася офіційно, Рада міністрів дозволила брати жінок у шахти, працювати у нічний час і на шкідливому виробництві [2, с. 52]. Наприклад, жінки стали працювати на заводі Гена, який виробляв снаряди для армії, на підприємствах обробки металу та ін. Жінкам дозволили працювати на залізниці. Частина ставала кондукторами і водіями, інші – змащували колеса, розчіплювали вагони, роз-

чищали трамвайні колії. Але, як зауважив автор, війна ніяк не вплинула на оплату жіночої праці. Вона як була низькою, так і залишилася. Навпаки, жіноча праця давала можливість власникам виробництва зекономити на оплаті. Середня зарплата жінок була 40–50 коп. у день. Вони ставали служницями, куховарками, отримуючи 8–10 руб. на місяць. Не обійшов увагою дослідник питання впливу «сухого закону» на жіноче населення, оскільки воно було активно зайняте у цій сфері. Тому жінки вдавалися до різних хитрощів, аби обійти закон або просто його порушували. У трактирі «Ювілей» жінка у модній широкій сукні носила 20 пляшок вина, а у січні 1916 р. у газеті «Одесские новости» з'явилася інформація про 20 порушників операцій з вином, 14 з яких – жінки [2, с. 75].

Не менш цікаву розвідку провів автор, досліджуючи становище жінок, які відправили своїх чоловіків на фронт. Було з'ясовано, що допомога від держави сім'ям складала 3 руб. 56 коп. До того ж дружини мали отримувати пайки (що в них входило, автор не розглядає). Видача була нерівномірною: то цілий день, то до 12.00. Але, щоб отримати свій пайок, жінки вдавалися до різних хитрощів, наприклад, «позичали» дітей, щоб пройти без черги. Як зазначив автор, отримати допомогу могла тільки заміжня жінка, тому кількість шлюбів значно збільшилась. Важливість такої допомоги автор підкреслив інформацією про страйк 1000 жінок, які кричали, закидали будівлю управи камінням через затримку видачі пайків.

У контексті повсякдення, дослідник вивчав благодійну діяльність різних організацій, серед яких основне місце займали жіночі товариства, комітети і гуртки. Інформація представлена детально, з описом діяльності і цікавими фактами, які дослідник збирав, вивчаючи статути організацій і тогочасну періодику. Серед товариств було досліджено такі: Благодійне товариство дам духовного звання Херсонської єпархії при Одеському кафедральному соборі, яке брало участь у наданні допомоги солдатським родинам, Товариство захисту жінок. У 1915 р. його діяльність була направлена головним чином на підтримку жінок з родин мобілізованих чоловіків. Поширеною практикою в Російській імперії були «дамські комітети», які, як відмітив автор, виникали поряд з «чоловічими». При Залізничному товаристві допомоги родинам військових був створений дамський комітет під керівництвом дружини інженера Б. Кондрат'єва Віри Леонідівни. Завданням якого був розподіл грошей, продовольства серед сімей

військових. А члени дамського товариства «Со-кіл» успішно проводили заготівлі білизни для поранених. Ще одне явище, яке не обходять увагою долідники, – це біженство. До Одеси біженці (галичани, євреї, поляки) почали прибувати від зими 1915 р. Дослідник позитивно оцінює діяльність Тетянинського комітету у справах біженців, який (особливість Одеси) мав у своєму складі комітети інших національностей (польський, литовський, латиський, галицько-руський). Автор не розглядає безпосередньо участь жіноцтва у складі комітету, але деякі відомості все ж таки подає. Тетянинським комітетом, незважаючи на патронат великої княжни, керували чоловіки. А от жінки були більше виконавцями поставлених завдань, як видно з дисертації. Наприклад, жіноцтво брало участь в організації притулків для біженців. Кожен гуртожиток мав своїх опікунів, дам-патронес та завідувача. Дами-патронеси щоденно мали бути присутні під час приготування та роздачі обідів біженцям та спостерігали за порядком. Разом із завідувачами та опікунами вони складали щоденні акти про кількість біженців, які отримали забезпечення [2, с. 86]. Діяла швейна мастерня для жінок-біженок під керівництвом О. Рубцової. Також у місті функціонував Жіночий вірменський комітет, очолюваний княгинею Є. Аргутинською-Долгоруковою. Організація комітету була викликана необхідністю надання допомоги вірменам, які потребували одягу, фінансової допомоги, житла тощо.

У своїй роботі автор розглядає криміногенну ситуацію у воєнній Одесі. Жінкам у цьому розділі також знайшлося місце. Під виглядом сестер-милосердя часто діяли аферистки, які збирали кошти на «благодійні» потреби, повідомляє автор. Ще однією проблемою в місті стала проституція. Це було зумовлено величезним потоком біженців і браком коштів, проблемою зайнятості, тому у місті збільшилася кількість повій, пояснює автор [2, с. 169–174].

Автор акцентує увагу на питанні жіночого патріотизму і форм його виявлення. На сторінки популярної одеської газети «Маленький одеський листок» у 1916 р. потрапила історія жінки-добровольця Євдокії Чернявської. Вона під виглядом чоловіка не тільки воювала на фронті, але й отримала військові нагороди [2, с. 149–151]. Як бачимо, автор у дослідженні не обійшов своєю увагою становище жінок Одеси в роки війни.

У Першу світову війну жінки могли найбільше проявити себе у сфері соціальної, гуманітарної допомоги. Окремих дисертацій, які

були б присвячені саме жіночому внеску в гуманітарну сферу, немає. Дослідники, вивчаючи громадські організації, благодійність, дають загальну інформацію, в якій можна прослідкувати й участь жіноцтва. Зокрема у дисертації Н. Загребельної досліджується питання діяльності жінок у низці гуманітарних комітетів і товариств, які виникали на початку війни. Дослідниця їх поділяє на такі групи: комітети, які відкривалися під опікою членів царської родини (Тетянинський комітет, комітет Марії Федорівни), комітети губерній (Київський губернський комітет, Харківський губернський комітет та ін.), комітети відомств (Тимчасовий комітет південно-західної залізниці по завідуванню фондом війни), дамські комітети. Дослідниця вибірково подає статистичні дані за 1916 р., за якими можна визначити, що участь жінок у комітетах нерівномірна: найбільше їх було у Київському губернському комітеті – 25, в Ізюмському комітеті Харківської губернії – 13, Новогорізькому – 9, Васильківському – 3. У гуманітарних організаціях жінки виконували роль опікунів, благодійниць. Це були представниці дворянського стану, які займалися організацією благодійних вечорів, пошиттям одягу, зборів пожертвувань. Керівна роль залишалася за чоловіками.

Окрему увагу дослідниця приділяє діяльності т. зв. Тетянинського комітету. Це була одна з найбільших гуманітарних організацій, у якій займалися проблемами біженців: надавали матеріальну допомогу, підшукували роботу для біженців, влаштовували притулки, богадільні для непрацездатних, збирали пожертвування. Авторка умовно поділяє роботу комітету на два періоди. Перший – до серпня 1915 р., коли комітет був забюрократизованою організацією, робота якої залежала виключно від пожертвувань благодійників. Допомога надавалася нерівномірно, виключно за ініціативою губернських керівників і їхніх дружин. Державних асигнувань було недостатньо. З серпня 1915 р. почався активний період діяльності комітету. З прифронтових територій розпочався суцільний потік біженців, які потребували невідкладної допомоги. Комітет отримав статус державного і його діяльність вийшла на новий рівень. Від благодійності – до реальної допомоги. На 1916 рік функціонувало вже 54 комітети в різних губерніях [4, с. 57]. Статус державної організації надавав можливість державних асигнувань, а безпосередня участь у діяльності комітету княжни Тетяни Миколаївни тільки сприяла цьому. Всього на рахунок Головного комітету надійшло 22 759 105 руб. [4, с. 57].

Кошти розподілялися між губерніями і витрачалися на утримання притулків, шкіл, їдальень, майстерень, лікарень тощо. Окремо Н. Загребельна виділяє роботу комітету з реєстрації біженців. До нього надходили тисячі листів з проханням розшукати членів родини. Окреме бюро збирало відомості про людей, які переселилися з територій війни і загубилися. З літа 1915 по 1917 рр. через комітет віднайдено 500 тис. біженців [4, с. 60]. Дослідниця характеризує діяльність Тетянинського комітету загалом. На жаль, з дослідження, не зрозуміло, яку роль відіграла княжна Тетяна Миколаївна особисто, якою роботою в комітетах займалися саме жінки і якою була їхня кількість. Можемо здогадуватися, що жінок було в комітатах чимало. Оскільки навряд чи чоловіки опікувалися б дітьми, влаштовували дитячі притулки, доглядали за ними, готували їжу в їдальнях і шили одяг у майстернях. У дисертації подається загальна характеристика діяльності ще деяких комітетів, якими опікувалися жінки – Комітету Марії Федорівни (завідував 450 притулками для дітей), Скобелівського комітету, заснованого ще до початку війни княгинею Н.Д. Білосельсько-Білозерською, тут надавали допомогу постраждалим військовослужбовцям; під головуванням князівен Анастасії Миколаївни і Милиці Миколаївни діяв «Комітет допомоги пораненим, хворим та одужуючим офіцерам і солдатам», діяльність якого поширилися на Волинську, Подільську, Чернігівську і Київську губернії. Зокрема, в Києві обласний комітет заснував майстерню по виготовленню протезів і створював притулки для солдатів, які їх очікували. Подібні притулки відкривалися по всіх губерніях і утримувалися на кошти благодійників.

У дисертації зустрічаємо згадки про окремих дворянок: у Київському губернському відділі Тетянинського товариства активно діяли Н.І. Довнар-Запольська, В.М. Булгакова, у Чернігівському – дружини губернатора і віце-губернатора М.С. Лавриновська і О.А. Матвеева. У «Товаристві допомоги населення Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій» брали участь Д.М. і Н.Я. Шульгіни – мати і сестра відомого діяча, Л.М. Старицька-Черняхівська, М.І. Іщунівна – секретар товариства, Л.О. Яновська. Але аспекти їх діяльності, чим конкретно займалася кожна з перелічених жінок не є об'єктом уваги дослідниці.

Також у роботі подаються короткі відомості про благодійну допомогу окремих сімейств, які у своїх маєтках влаштовували лікарні, надавали допомогу постраждалим. Цукрозавод-

чик і підприємець Ю.Л. Кенінг із дружиною облаштували приміщення для поранених у Гутянському маєтку на 60 осіб, київський домовласник М. Б. Гальперін з дружиною облаштовували приватні лазарети у Києві та Шполі. У Харкові на кошти заможних харків'янок М. П. Карпової і М.В. Кір'янової утримувалося 6 закладів допомоги пораненим на 265 ліжок. У цьому ж контексті авторка подає інформацію про активну допомогу родини Терещенків. О.М. Терещенко заснувала лазарет-притулок для військових з ампутованими кінцівками і майстерню для виготовлення взуття. В амбулаторії лікарні для чорноробів був відкритий лазарет на 134 місця, яким опікувалася вдова О.М. Терещенка. В.М. Ханенко надала кошти на влаштування курсів догляду за пораненими. Є.М. Терещенко разом із синами утримувала два передових лікувальних загони на фронті. Н.Ф. Уварова (донька Ф.А. Терещенка) сприяла заснуванню «Майстерні по виготовленню шприців, голок та медичних термометрів для потреб армії та лазаретів», Н.В. Терещенко очолювала місцеве відділення збору пожертвувань Всеросійського земського союзу. Представниці сім'ї Терещенків не тільки займалися збором, але й самі жертвували одяг, продукти, предмети першої необхідності [4, с. 82]. Таким чином, у своїй дисертації Н. І. Загребельна виділила громадські організації допомоги, в яких були зайняті жінки, виокремила загальні аспекти їх діяльності, подала імена найактивніших благодійниць.

Благодійну діяльність жінок з родини Терещенків у роки Першої світової війни коротко розкриває у своїй дисертації О.В. Ткаченко. Цінним є те, що дослідниця не тільки перераховує відкриті на кошти родини лазарети, майстерні, а й подає цифри витрачених коштів і кількість виготовлених предметів. Авторка відмітила вагомий внесок представниць роду Терещенків у благодійні справи. Вдова О. М. Терещенка Єлизавета Володимирівна з дітьми, сестра Єфросинія Миколаївна разом зі своїм чоловіком лікарем В.Н. Сахновським і подружжям Ханенків відкрили лазарет на 100 ліжок для поранених. Утримання лазарету обходилося родині в 6 тис. 390 руб. А з урахуванням вартості медикаментів, продовольства, оплатою персоналу втрати досягали 8 тис. руб. [6, с. 118]. Ольга Миколаївна Терещенко відкрила майстерню взуття для інвалідів, до 1916 р. на матеріали вона витратила 478 крб., за що була нагороджена знаком II ступеня товариства допомоги солдатам потерпілим під час імперіа-

лістичної війни [6, с. 118]. Надія Володимирівна Терещенко, дружина Федора Артемовича, у комісії Всеросійського земського союзу відповідала за збір коштів. За січень-березень 1915 р. на зібрані кошти було пошито 295 сорочок, 2981 кальсонів для діючої армії. Також представниці родини використовували практику подарунків. На фронт відправляли ящики з одягом, взуттям, сухими продуктами, тютюном. Як зазначила дослідниця, Єлизавета Володимирівна надіслала один ящик, в який входило 30 мішків різних подарунків і 1000 руб. на пошиття одягу. Від Варвари Михайлівни Ханенко надійшло 2 ящики подарунків, 496 руб. на пошиття взуття. Від Єфросинії Михайлівни Сахновської 60 сорочок, 60 кальсонів, мішок з матеріалами для ремонту взуття, 400 руб. грошової допомоги [6, с. 119].

Дослідження благодійності дворянських родин Київської губернії у Першу світову війну виконала Тетяна Ісса. Участь жінок-дворянок вона охарактеризувала не побіжно, а детально дослідила їх благодійну діяльність. Виявлено, що жінки не були пасивними у цей період, а активно допомагали військовим і нужденним. Авторка детально розкрила діяльність дамських комітетів, організацій, навела факти й цифри грошових пожертвувань, з'ясувала участь жінок-дворянок в організації шпиталів. Княгиня М.О. Святополк-Мирська, княгиня О. Демидова Сан-Донато, М. Браницька – одні з перших у списку тих, хто надавав кошти і пожертвування. Слід відмітити, що дослідниця з'ясовувала мету і ціль, яку переслідували благодійниці. Іноді пожертви робилися, щоб оббілити своє ім'я. Наприклад, М. Браницьку звинувачували у допомозі австрійським військам [3, с. 101].

На потреби військового часу відгукнулася родина Балашових, зокрема Катерина Балашова, було відкрито 5 шпиталів у Черкаському повіті. Єлизавета і Віра Миколаївни Лопухіни-Демидови обладнали 2 шпиталі в Корсуні, збирали речі для військових, підтримували сім'ї запасних. До ряду благодійниць авторка додала нове ім'я – княгиня Марта Давидова. Вона опікувалася шпиталами в Чигирині, а також на пожертви у місті Кам'янка було обладнано новий шпиталь. Софія Бобринська під прапором РТХЧ у Смілі при Софіївській лікарні опікувалася шпиталем, який приймав поранених, шпиталем при Смілянському рафінадному заводі і при цукрово-буряковому заводі. Шпиталі утримувалися на кошти самої графині, а вона виконувала обов'язок старшої сестри мило-

сердя. На основі архівних даних дослідниця реконструювала фасад шпиталю при рафінадному заводі та покращила раціон пацієнтів [3, с. 134]. Також фінансували шпиталі П. Демидова, княгиня Сан-Донато у м. Ільїнці, княгиня О.П. Довгорука у м. Тальному, Юлія Браницька в родинному маєтку в Білій Церкві.

Не обійшла увагою автор і діяльність дамських комітетів, зокрема Київського міського дамського комітету під головуванням дворянки О. Дьякової. Він займався обладнанням ліжок у Дегтярівській лікарні, купівлею хірургічних інструментів, білизни, перев'язувальних матеріалів. Потужним був комітет Є. Трепової при місцевому управлінні ЧХ, який мав на меті постачання в шпиталі всього необхідного, а також збирав пожертви на потреби поранених. Загалом дослідниця охарактеризувала тогочасну благодійну діяльність дворянства як ефективну, добре налагоджену розгалужену систему з успішним використанням коштів, активними діячами якої були жінки.

Участь жінок милосердя у лавах Російського товариства Червоного Хреста побіжно можна прослідкувати в дисертації В. Оріховського «Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.)». Дослідник, використовуючи архівні джерела, звіти общин, розкриває аспекти діяльності товариства за участю жінок. З початком війни виникла гостра необхідність центрів надання медичної допомоги. Тому місцеві відділи Товариства Червоного Хреста (маючи досвід попередніх військових кампаній) відкривали курси для підготовки запасних сестер милосердя. Найбільшими були курси в Києві, Житомирі, Катеринославі, Одесі, Сімферополі, Харкові. Відкривалися кількомісячні курси підготовки кадрів для забезпечення потреб лікувальних закладів у Кам'янці-Подільському, курси сиділок у Херсоні. У Київській общині курси закінчили 242 слухачки [5, с. 131]. Автор відмітив, що саме завдяки курсам кількість общин сестер милосердя зростала.

Не менш цікавими є спостереження, як утримувалися общини Червоного Хреста. Автор відзначає, що забезпечення лягало на плечі самих общин. Поширеною стала практика проведення лотерей-алеґрії, масових гулянь. Прибутки витрачалися на ремонти амбулаторій. Також товариства відкривали власні лазарети. Кошти на їх утримання збиралися під час благодійних заходів, на яких дамські комітети продавали квіти та різні дрібнички. Автор наводить приклад: графиня Ігнат'єва, голова

Подільського дамського комітету, влаштувала «День прапорців», а виручені кошти віддали місцевому товариству [5, с. 128]. Автор робить висновок, що завдяки саме дамським комітетам до общин надходили численні кошти. Протягом усієї війни дамські комітети при товариствах писали відозви до населення, влаштовували благодійні концерти. Наприклад, Кам'янець-Подільський дамський відділ протягом 1914–1917 рр. зібрав пожертвування на суму 699992 руб. [5, с. 138]. З дослідження видно, що місцеві товариства Червоного хреста – це була площина, в якій жінки могли брати активну участь і, навіть, очолювати товариства. Зокрема, в Житомирському комітеті головувала графиня О.О. Шереметьєва. У Немирівському комітеті – княгиня Щербатова. Також общини, які ще не мали лазаретів, організовували жіночі гуртки для пошиття одягу, білизни, верхнього одягу [5, с. 130]. А в Кам'янці жіночий гурток провів збір одягу і теплої білизни серед населення.

Не обходить дослідник увагою і діяльність общин сестер милосердя. Вони працювали як в тилу, в запасі, так і на прифронтових територіях. Зокрема, в Бессарабській, Волинській, Подільській губерніях склалася важка ситуація, кількість поранених зростала. У таких випадках общини відправляли рухливі загони. У роботі наведено приклад, як рухливий загін сестер милосердя з Кам'янця пройшов від Орина до Гусятина і збирав поранених (російських і австрійських), яких відправляли до найближ-

чих лазаретів [5, с. 139]. Також сестри працювали в перев'язочних пунктах.

Досліджує О. Оріховський і участь комітетів у вирішенні проблеми біженців. Комітети відкривали пункти харчування, в яких біженці, що рухалися на Схід, могли зупинитися й отримати їжу й допомогу. У пунктах приймали також інвалідів війни. Зокрема відзначився Кам'янецький дамський комітет. Його члени відкрили два пункти в Кам'янці, один – в Іванці. Також створювали евакуаційні центри.

Таким чином, у дисертації розкрита сфера діяльності дамських комітетів, залучена документація місцевих комітетів Червоного Хреста. Хоча дослідник не виокремлює питання участі жінок у товаристві, водночас, ми отримуємо ґрунтовну інформацію про те, що жінки не сиділи склавши руки, а активно допомагали діючій армії і тим, хто постраждав від війни.

Отже, лише в деяких роботах жінка виступає як самостійний актор у роки війни. У більшості випадків дослідники подають інформацію про жінок у контексті діяльності благодійних організацій, товариств, комітетів. Але наведена інформація доводить, що жінки не були пасивними у цей період. А навпаки – отримали можливість проявити себе. Науковці показали на прикладах, як відбувається трансформація ролі та статусу жінки в суспільстві. Аналіз дисертаційних робіт показав, що в історичній науці з'явилася нагальна потреба дослідити становище і роль жінок України в роки Першої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2018. 308 с.
2. Джумиґа Є.Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2015. 160 с.
3. Ісса Т.В. Благодійна діяльність дворянства Київської губернії під час Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ, 2017. 217 с.
4. Загребельна Н.І. Громадські гуманітарні організації у роки Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2004. 244 с.
5. Оріховський О.В. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський держ. торговельно-економічний ун-т. Чернівецький факультет. Чернівці, 1997. 247 с.
6. Ткаченко О.В. Підприємницька і меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. К, 1998. 220 с.

REFERENCES

1. Baidak M.S. *Zhinka v umovakh viiny u svitli povsiakdennykh praktyk (na materialakh Halychyny 1914–1921 rr.)*: Diss. kand. ist. nauk [A woman of war in the light of everyday practices (based on materials of Galicia, 1914–1921 years)]. Lviv, 2018. 308 p.) [in Ukrainian].
2. Dzhumyha Y.Y. *Vplyv Pershoi svitovoi viiny na povsiakdenne zhyttia naseleння Odesy (1914 – liutyi 1917 rr.)*. Diss. kand. ist. nauk [Impact of the First World War on everyday life of Odesa citizens (1914 – February 1917)]. Odesa, 2015. 160 p.) [in Ukrainian].

3. Issa T.V. *Blahodiina diialnist dvorianstva Kyivskoi hubernii pid chas Pershoi svitovoi viiny*. Diss. kand. ist. nauk [Charitable Activity of the Kiev Province Nobility During the First World War]. Kyiv, 2017. 217 p.) [in Ukrainian].
4. Zahrebelna N.I. *Hromadski humanitarni orhanizatsii u roky Pershoi svitovoi viiny*. Diss. kand. ist. Nauk [Public humanitarian organizations during the First World War]. Kyiv, 2004.244 p.) [in Ukrainian].
5. Orikhovskiy O.V. *Diialnist Rosiiskoho Tovarystva Chervonoho Khresta u roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.)*. Diss. kand. ist. nauk [Activity of Russian Society of Red Cross in 1917–1921]. Chernivtsi, 1997. 247 p.) [in Ukrainian].
6. Tkachenko O.V. *Pidpriumnytska i metsenatska diialnist rodyny Tereshchenkiv v Ukraini (1861–1917 rr.)*. Diss. kand. ist. nauk [Entrepreneurial and patronage activity of the Tereshchenko family in Ukraine (1861–1917)]. Kyiv, 1998. 220 p.) [in Ukrainian].

© **Mariia Huk**
(Kyev)

<https://orcid.org/0000-0002-5321-0373>

UKRAINIAN WOMEN DURING WORLD WAR I AS PRESENTED IN MODERN DAY THESIS STUDIES

The paper discusses the development trends of the available thesis studies, which fully discuss the participation of women in the times of World War I. The methodological basis of the paper is formed by general scientific and special historical methods of logical and historiographical analysis. The papers for analysis reveal the history of women in two hostile states, namely the Russian and Austro-Hungarian Empires.

It has been determined that there have been written just a few thesis papers on gender-based issues of the period of World War I. This is currently a developing.

The available studies have demonstrated that the history of women during World War I has been generally explored in the context of acts of charity and solving the everyday issues of the war-engulfed towns. It has been proven that women did not occupy a passive position in the times of war. On the contrary, they took it upon themselves to aid as much as possible and performed the generally attributed “male” functions.

The scholars are unanimous in their claims that World War I challenged the society’s viewpoint as to the status of women. The woman was forced to run her own household and at the same time be the breadwinner for the family. Society did not condemn such zest, but on the contrary, encouraged women’s work. Women began to master new professions, which previously were considered fit only for males. A woman working at the factory, or the railroad has become a commonplace phenomenon. Business owners used this to their own benefit. Women were paid much less than men, allowing owners to save a substantial amount.

Most women distinguished themselves by doing charity. Here, they were able to show their talents and abilities most. Women of the royal family, nobility, the intellectual elite, and peasantry worked side by side for the benefit of their own military, wounded, and refugees. «Women’s Committees» took over the guardianship of families that moved and lost almost everything; took care of the children left without parents, and women who lost their husbands. These committees watched over the production of clothes for the army and refugees, collected funds for pharmaceuticals for various medical institutions. Hospitals, shelters, dormitories had their own female guardian, who saw to the order and life of these «wards».

At the front lines, in hospitals, in the places of refugee dislocations they helped with the functioning of the Russian Red Cross Society. The latter attracted not only experienced nurses, but also prepared and conducted training for all those interested. The Russian Red Cross Society had its own affiliations work closely with the local women’s committees, opened refugee stations, created points of evacuation, collected funds for various needs, organized charity events.

Some women scoured the front lines and defended their Fatherland. The scholars provide data on 37 women which served their country at the front lines as part of the medical teams. Among them were Elena Stepaniv, Sofia Galechko and many others. Whereas Evdokiya Chernyavskya from Odessa disguised herself as a man and went to serve in the Russian military.

The focus on specific aspects of World War I allowed to reveal the other side of war, showing that it was not only a males bidding. Women did not stay aloof. History saw to it that women were represented both as certain communities, the women’s organizations, society, committees and also the contributions of each and every individual. Yelizaveta Volodymyrivna, Efrosynia Mykolayivna, Olga Tereshchenko, Varvara Khannenکو, Duchess M.O. Svyatopolk-Mirsky, Countess Tolstaya, Princess Demidova San Donato, Princess Branycka, Elyzaveta, and Vira Lopukhin-Demidov were unveiled as well-known philanthropists. They opened hospitals in their estates, and workshops for the manufacture of medical

instruments. At their own expense they tended to the wounded, and if it was necessary, helped out themselves in hospitals. The analysis of the available thesis papers has shown that it is necessary to conduct a historical analysis on the role of women during World War I. Many issues have remained unpublished, thus there are many possibilities for further research.

Key words: World War I, everyday issues, charity.

До редакції надійшла 18.10.2018.

УДК 930(477)«1941/1944»

<https://doi.org/94.10347/2522-4111.2018.39.2.14>

© Аліна Іваненко
(Чернігів)

<https://orcid.org/0000-0001-9303-7395>

ЛЮДИНА В УМОВАХ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Антропологізація історії актуалізує дослідження повсякденного життя задля розуміння цілісної картини історичних подій. Сучасним вітчизняним науковцям довелося вивчати проблему антропологічних вимірів гітлерівської окупації України з нуля. Але упродовж останніх десятиріч в Україні з'явилося немало досліджень, предметом яких стали антропологічні виміри окупації. Саме ці дослідження й розглянуті в статті.

Автор доходить висновку, що нацистська окупація негативно позначилась на різних сферах життя тогочасного соціуму, призвела до суттєвих змін у повсякденному житті місцевого населення Центральної України. У той час для більшості на перший план виходять екзистенційні потреби, зокрема намагання зберегти власне життя та захистити своїх близьких. Стверджується, що розкриті в сучасних історіографічних дослідженнях аспекти життя населення в роки нацистської окупації становлять далеко не повну картину існування українців у зазначений період. Є питання, які потребують детального вивчення для формування уявлення про умови життя населення на окупованій ворогом території, особливості його побуту, характер повсякденного життя, шляхи розв'язання проблем для виживання в тогочасних умовах.

Ключові слова: окупаційний режим, повсякденне життя, стаття, дослідник.

Гітлерівська окупація України стала для українського народу найскладнішим випробуванням, адже завданнями керманічів «нового порядку» стали обезлюднення захопленого територіального масиву, підготовка життєвого простору для «арійського народу», яким у хворій уяві А. Гітлера та його поплічників були німці. Політика гітлерівського режиму на окупованих територіях, які розглядалися як об'єкт експлуатації, гноблення та пограбування, призвела до значних змін у практиці повсякденного життя мирного населення. Антропологізація історії актуалізує дослідження повсякденного життя задля розуміння цілісної картини історичних подій, яка мала свої особливості в різних регіонах України. Це і є завданням даної публікації.

У період розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності зазнала зміни й історична наука. Дослідникам довелось переглянути деякі аспекти висвітлення історії війни. На сучасному етапі різноманітні проблеми життя українського селянства в роки нацистської окупації досліджуються О. Потильчаком [36], О. Перехрес-

том [35], В. Ревегуком [37], Т. Нагайком [29] та ін. Питанням повсякденного життя в роки Другої світової війни та в перше повоєнне десятиліття присвятили свої дослідження Т. Вронська [8], К. Курилишин [25], Л. Ковпак [42], О. Ісайкіна [23], М. Герасимова [10], В. Кононенко [24], О. Янковська [54] та ін. У їхніх роботах з'ясовано особливості функціонування міського господарства, параметри життєвого рівня мешканців міст України, а також схарактеризовано соціокультурні аспекти побутування городян в Україні. Матеріально-побутову та соціальну сфери в післяокупаційний період у різних регіонах України досліджували С. Гальченко [9], М. Дедков [13], І. Спудка [43]. Проте в більшості з цих робіт лише побіжно окреслено стратегії виживання городян на звільнених територіях у 1943–1945 рр.

Економічний грабунок народного господарства та населення України окупантами з'ясував І. Ветров [7]. Окремі аспекти соціальної політики окупантів висвітлені в дослідженні О. Потильчака [36]. З нових позицій він розглядає підневільну працю радянських військо-